HUDUDLARDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING IQTISODIY RIVOJLANISHDAGI ROLI

Teshayev Zafarbek Zokirovich
Osiyo Xalqaro Universiteti O'qituvchi
ORCID: 0009-0009-1356-3797
teshayevzafar@oxu.uz
https://doi.org/10.5281/zenodo.23259810

Annotatsiya. Maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning hududiy iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan hamda hududning tadbirkorlik muhitini kompleks baholovchi original uslubiy vosita ishlab chiqilgan. Kichik biznesning hududiy iqtisodiyotdagi funksiyalari — ish o'rinlari yaratish, soliq bazasini kengaytirish, mahalliy bozorlarni to'ldirish va yirik korxonalar bilan kooperatsiyani rivojlantirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan. Hududning tadbirkorlik muhitini baholash uchun «TADBIR» (6T) uslubiyoti — oltita blok-mezon asosida integral indeks hisoblash modeli taklif etilgan. Model chiziqli min-maks normallashtirish va ierarxiyalarni tahlil qilish usuliga (AHP) tayanadi hamda hududlarni to'rtta guruhga tabaqalashtirib, har biri uchun boshqaruv qarorini belgilaydi.

Kalit so'zlar: kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, hududiy iqtisodiyot, tadbirkorlik muhiti, ish o'rinlari, integral indeks, moliyaviy qo'llab-quvvatlash, ierarxiyalarni tahlil qilish usuli, biznes infratuzilmasi.

Аннотация. В статье проанализирована роль малого бизнеса и частного предпринимательства в региональном экономическом развитии в теоретическом и прикладном аспектах, а также разработан оригинальный методический инструмент комплексной оценки предпринимательской среды региона. Функции малого бизнеса в региональной экономике рассмотрены с точки зрения создания рабочих мест, расширения налоговой базы, насыщения местных рынков и развития кооперации с крупными предприятиями. Для оценки предпринимательской среды региона предложена методика «TADBIR» (6T) — модель расчёта интегрального индекса по шести блокам-критериям. Модель опирается на линейную min-max нормализацию и метод анализа иерархий (AHP), классифицирует регионы по четырём группам и закрепляет за каждой соответствующее управленческое решение.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, региональная экономика, предпринимательская среда, рабочие места, интегральный индекс, финансовая поддержка, метод анализа иерархий, бизнес-инфраструктура.

Abstract. The article analyses, from theoretical and applied perspectives, the role of small business and private entrepreneurship in regional economic development, and develops an original methodological tool for the comprehensive assessment of a region's entrepreneurial environment. The functions of small business in the regional economy are examined in terms of job creation, expanding the tax base, filling local markets, and developing cooperation with large enterprises. To assess a

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

region's entrepreneurial environment, a "TADBIR" (6T) methodology is proposed — a model for calculating an integral index across six block-criteria. The model relies on linear min-max normalisation and the Analytic Hierarchy Process (AHP), and classifies regions into four groups, each assigned a corresponding management decision.

Keywords: small business, private entrepreneurship, regional economy, entrepreneurial environment, job creation, integral index, financial support, Analytic Hierarchy Process, business infrastructure.

KIRISH

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik zamonaviy bozor iqtisodiyotining tayanch unsuri bo'lib, u nafaqat milliy, balki ayniqsa hududiy darajada iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, aynan kichik va o'rta korxonalar yangi ish o'rinlarining katta qismini yaratadi hamda mahalliy iqtisodiyotning tarmoq va hududiy diversifikatsiyasini ta'minlaydi. J. Shumpeter ta'kidlaganidek, tadbirkorlik faoliyati — bu yangi kombinatsiyalarni amalga oshirish, ya'ni innovatsion jarayonning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, u iqtisodiy rivojlanishning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi.

Hududiy kesimda kichik biznesning ahamiyati yanada ortadi, chunki u yirik sanoat korxonalariga nisbatan tezroq tashkil etiladi, mahalliy resurslardan foydalanadi va aholi bandligini ta'minlashda moslashuvchan vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayni paytda, hududlar o'rtasida tadbirkorlik faolligi darajasida sezilarli tafovutlar mavjud bo'lib, bu tafovutlar ko'pincha tartibga solish muhiti, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati va biznes infratuzilmasining notekis rivojlanganligi bilan bog'liq.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Prezidentning 2023-yil 8-avgustdagi PF-127-son farmoni bilan kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari tasdiqlangan, 2023-yil 10-noyabrdagi PF-193-son farmoni bilan esa kichik va o'rta biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish vazifalari belgilangan. Shuningdek, 2023-yil 14-sentabrdagi PQ-306-son qarori bilan kichik biznesni rivojlantirishning moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari, 2024-yil 20-yanvardagi Vazirlar Mahkamasi qarori bilan esa «Kichik biznesni uzluksiz qo'llab-quvvatlash» kompleks dasturini amalga oshirish tartibi tasdiqlangan. Mazkur vazifalarning samarali amalga oshirilishi hududlarda tadbirkorlik muhitini tizimli va o'lchanadigan tarzda baholash imkonini beruvchi uslubiy vositalarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning hududiy iqtisodiy rivojlanishdagi rolini nazariy jihatdan asoslash hamda hududning tadbirkorlik muhitini kompleks baholovchi original integral indeks modelini ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI VA NAZARIY ASOSLAR

Tadbirkorlik nazariyasining asoschilaridan biri J. Shumpeter tadbirkorni iqtisodiy tizimdagi «buzg'unchi innovator» sifatida ta'riflaydi — u yangi mahsulot, texnologiya yoki bozorni joriy etish orqali muvozanatni buzadi va shu bilan iqtisodiy o'sishga turtki beradi. D. Birchning AQSh kichik firmalari bo'yicha o'tkazgan tadqiqotlari esa aynan kichik va yangi tashkil etilgan korxonalar yangi ish o'rinlarining ustun qismini yaratishini empirik tarzda isbotladi, bu esa kichik biznesni hududiy bandlik siyosatining markaziy elementiga aylantirdi. OECD tomonidan muntazam e'lon qilinadigan «SME and Entrepreneurship Outlook» hisobotlarida ham kichik va o'rta korxonalarning aksariyat mamlakatlarda

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ish bilan band aholining ko'pchiligini tashkil etishi va mahalliy iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi o'rni alohida ta'kidlanadi.

Jahon banki guruhining «Business Ready» (B-READY) hisoboti — ilgari «Doing Business» nomi bilan yuritilgan, ammo metodologik kamchiliklar tufayli 2021-yilda bekor qilingan va 2024-yilda yangilangan tarzda qayta joriy etilgan reyting tizimi — tartibga solish muhiti, davlat xizmatlari sifati va operatsion samaradorlik kabi uch asosiy yo'nalish bo'yicha mamlakatlar biznes muhitini baholaydi. M. Porterning raqobatbardoshlik nazariyasida esa kichik va o'rta korxonalarning mahalliy klasterlar tarkibida ishtirok etishi hudud raqobatbardoshligini oshiruvchi muhim omil sifatida ko'rsatiladi. A.G. Granberg mintaqaviy iqtisodiyot nazariyasida tadbirkorlik subyektlarining notekis joylashuvi hududlararo rivojlanish tafovutlarining institutsional sabablaridan biri ekanligini ta'kidlaydi.

Ushbu nazariy yondashuvlarni umumlashtirib, kichik biznesning hududiy iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish kanallarini to'rt yo'nalishga tizimlashtirish mumkin (1-jadval).

1-jadval

Kichik biznesning hududiy iqtisodiy rivojlanishga ta'sir ko'rsatish kanallari

Ta'sir kanali	Mazmuni	Hududiy ahamiyati	O'lchov misoli
Bandlik va daromad	Yangi ish o'rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish	Ishsizlikni qisqartirish, iste'mol talabini kengaytirish	Kichik biznesdagi band aholi ulushi
Soliq bazasi	Mahalliy byudjetga soliq va yig'imlar orqali tushum	Mahalliy byudjet mustaqilligini mustahkamlash	Mahalliy byudjetdagi kichik biznes ulushi
Bozor to'yinganligi	Mahalliy iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan ta'minlash	Import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish	Mahalliy ishlab chiqarilgan tovarlar ulushi
Kooperatsiya va innovatsiya	Yirik korxonalar bilan subpudrat aloqalari, yangi g'oyalarni sinash	Hududiy ishlab chiqarish zanjirlarini mustahkamlash	Subpudrat shartnomalari hajmi, startaplar soni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Hududning tadbirkorlik muhitini baholashda mavjud yondashuvlarning uchta cheklovi hisobga olindi. Birinchidan, milliy va xalqaro reytinglar (masalan, ilgari «Doing Business», hozirda B-READY) asosan mamlakat darajasidagi me'yoriy-huquqiy muhitni aks ettiradi, hududlar o'rtasidagi tafovutlarni alohida ko'rsatmaydi. Ikkinchidan, hududiy statistika ko'pincha faqat kichik biznes subyektlari sonini yoki ularning YaHMdagi ulushini qayd etadi, moliyaviy, infratuzilaviy va kadrlar omillarini alohida baholamaydi. Uchinchidan, tadbirkorlik muhitini yaxlit tizim sifatida ko'rsatuvchi, hudud boshqaruv organlari uchun amaliy qo'llanma bo'la oladigan milliy uslubiy vosita hali keng tarqalmagan.

Ushbu cheklovlarni bartaraf etish maqsadida hududning tadbirkorlik muhitini kompleks baholovchi «TADBIR» (6T) uslubiyoti ishlab chiqildi. Bloklarning nomlanishi «tadbirkorlik» so'zining ildiziga mos ravishda «TADBIR» so'zining bosh harflariga (T, A, D, B, I, R) mos keltirilgan, ularning har biri bo'yicha hisoblanadigan yig'ma sub-indekslar esa modelning «6T» qismini tashkil etadi (2-jadval).

2-jadval

«TADBIR» (6T) uslubiyotining blok-mezonlari va vaznlari

Blok	Nomi	Mazmuni	Vazni
T	Tartibga solish muhiti	Ro'yxatdan o'tish muddati, litsenziyalash soddaligi, tekshiruvlar soni	0,15
A	Aktivlashtirilgan moliyaviy qo'llab-quvvatlash	Mikrokredit va lizing hajmi, kafolat fondidan foydalanish darajasi	0,20
D	Davlat xaridlari va bozorga kirish	Davlat xaridlaridagi kichik biznes ulushi, subpudrat shartnomalari	0,15
B	Biznes infratuzilmasi	Texnoparklar, inkubatorlar, kichik sanoat zonalarining qamrovi	0,15
I	Innovatsion-raqamli salohiyat	Elektron tijorat, raqamli to'lov tizimlaridan foydalanish darajasi	0,15
R	Rivojlantiruvchi kadrlar va konsalting salohiyati	Tadbirkorlik ko'nikmalari bo'yicha treninglar, konsalting xizmatlari qamrovi	0,20

Manba: muallif ishlanmasi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Uslubiyotning hisoblash vositalari besh qadamdan iborat. Birinchi qadamda har bir blok bo'yicha 3–4 tadan, jami 20 ta xususiy ko'rsatkich shakllantiriladi. Tartibga solish muhiti bloki yangi korxona

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ro'yxatdan o'tkazish uchun zarur bo'lgan o'rtacha muddatni (destimulyator), litsenziyalanadigan faoliyat turlari sonini va yiliga o'tkaziladigan tekshiruvlar sonini (destimulyator) qamrab oladi. Aktivlashtirilgan moliyaviy qo'llab-quvvatlash bloki kichik biznesga ajratilgan kreditlar hajmining umumiy kredit portfelidagi ulushini, kafolat fondi qamrovini va lizing xizmatlaridan foydalanuvchilar sonini o'lchaydi. Davlat xaridlari va bozorga kirish bloki davlat xaridlaridagi kichik biznes ulushini, yirik korxonalar bilan tuzilgan subpudrat shartnomalari sonini hisobga oladi. Biznes infratuzilmasi bloki texnopark va inkubatorlar soni hamda ularning band joylari bilan qamrovini, kichik sanoat zonalaridagi band maydonlar ulushini o'lchaydi. Innovatsion-raqamli salohiyat bloki elektron tijorat orqali faoliyat yurituvchi subyektlar ulushini va raqamli to'lov tizimlaridan foydalanish darajasini baholaydi. Rivojlantiruvchi kadrlar va konsalting salohiyati bloki tadbirkorlik asoslari bo'yicha o'qitilganlar sonini va biznes-konsalting xizmatlaridan foydalanuvchilar ulushini qamrab oladi.

Ikkinchi qadamda turli o'lchov birliklaridagi ko'rsatkichlar chiziqli min-maks usulida qiyoslanadigan shkalaga keltiriladi. Rag'batlantiruvchi ko'rsatkichlar uchun:

$$x_{ij} = (x_{ij} - x_{j,min}) / (x_{j,max} - x_{j,min}), \quad (1)$$

destimulyator ko'rsatkichlar uchun esa:

$$x_{ij} = (x_{j,max} - x_{ij}) / (x_{j,max} - x_{j,min}), \quad (2)$$

bu yerda: x_{ij} — i-hududning j-ko'rsatkichi; $x_{j,min}$ va $x_{j,max}$ — tanlanma bo'yicha (yoki normativ etalon sifatida belgilangan) minimal va maksimal qiymatlar.

Uchinchi qadamda blok sub-indekslari vaznli yig'indi sifatida hisoblanadi:

$$S_k = \Sigma\, v_{kj} \cdot \tilde{x}_{kj},\ \Sigma\, v_{kj} = 1, \quad (3)$$

bu yerda S_k — k-blok sub-indeksi (k = 1…6), v_{kj} — blok ichidagi j-ko'rsatkichning vazni.

To'rtinchi qadamda integral indeks shakllantiriladi:

$$I(TADBIR) = \Sigma\, w_k \cdot S_k,\ \Sigma\, w_k = 1,\ 0 \le I \le 1. \quad (4)$$

Bloklarning w_k vaznlari ekspert so'rovi natijalari asosida ierarxiyalarni tahlil qilish usuli (AHP) yordamida aniqlanadi; ekspertlar tarkibiga tadbirkorlar palatasi, moliya institutlari va hokimlik vakillari jalb etiladi. Vaznlarning ishonchliligi sharti sifatida juftlik taqqoslashlar matritsasining muvofiqlik nisbati 0,10 dan past bo'lishi talab qilinadi. Aktivlashtirilgan moliyaviy qo'llab-quvvatlash va rivojlantiruvchi kadrlar bloklariga nisbatan yuqoriroq vazn berilishi, aynan moliya va malaka yetishmovchiligi kichik biznesning o'sishini cheklovchi eng keng tarqalgan omillar ekanligi bilan izohlanadi.

Beshinchi qadamda hududlar integral indeks qiymati bo'yicha to'rt guruhga tasniflanadi va har bir guruh uchun tabaqalashtirilgan boshqaruv qarori belgilanadi (3-jadval). Tasniflashning boshqaruv mazmuni shundaki, u qo'llab-quvvatlash vositalarini hududning tadbirkorlik muhiti holatiga moslashtiradi: yetakchi hududga eksport va klasterlashtirishni rag'batlantirish, rivojlanayotgan hududga nishonli moliyaviy qo'llab-quvvatlash, boshlang'ich bosqichdagi hududga infratuzilma va kadrlar tayyorlashga e'tibor, sust hududga esa maxsus rivojlantirish dasturlari va soliq imtiyozlari taklif etiladi.

3-jadval

Hududlarni tadbirkorlik muhiti integral indeksi bo'yicha tasniflash shkalasi va boshqaruv qarorlari

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

I(TADBIR) qiymati	Guruh	Tadbirkorlik muhiti holati	Boshqaruv qarori yo'nalishi
0,75 < I ≤ 1,00	A — yetakchi	Yuqori tadbirkorlik faolligi	Eksportni rag'batlantirish, klasterlashtirish, xalqaro hamkorlik
0,50 < I ≤ 0,75	B — rivojlanayotgan	Ayrim bloklarda zaxiralar mavjud	Zaif bloklarga nishonli moliyaviy qo'llab-quvvatlash
0,25 < I ≤ 0,50	C — boshlang'ich bosqichdagi	Qisman shakllangan muhit	Infratuzilma rivojlantirish, kadrlar tayyorlash dasturlari
0 ≤ I ≤ 0,25	D — sust	Tadbirkorlik faolligi past	Maxsus rivojlantirish dasturlari, soliq va byurokratik imtiyozlar

Manba: muallif ishlanmasi.

XULOSA

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik hududiy iqtisodiy rivojlanishning ko'p qirrali omili sifatida namoyon bo'ladi: u bandlik va daromad manbai, mahalliy byudjetning soliq bazasi, iste'mol bozorini to'ldiruvchi kuch hamda yirik ishlab chiqarish bilan kooperatsiya vositasi vazifasini bajaradi. Ushbu funksiyalarning samarali amalga oshirilishi esa hududda shakllangan tadbirkorlik muhitining sifatiga bevosita bog'liq.

Taklif etilgan «TADBIR» (6T) uslubiyoti hududning tadbirkorlik muhitini o'lchanadigan kategoriyaga aylantirish orqali amaliy ahamiyatga ega. Uning ilmiy qiymati tadbirkorlik muhitini olti o'zaro bog'liq blok kesimida — tartibga solishdan tortib kadrlar salohiyatigacha — kompleks baholashda namoyon bo'ladi. Amaliy jihatdan uslubiyot davlat boshqaruv organlari uchun hududlarni qo'llab-quvvatlash dasturlariga saralashning ob'ektiv vositasini, tadbirkorlar uyushmalari uchun esa zaif bloklarni aniqlovchi diagnostika vositasini yaratadi.

Kelgusi tadqiqotlarda taklif etilgan uslubiyotni respublika hududlari statistik ma'lumotlari asosida aprobatsiya qilish, blok vaznlarini kengaytirilgan ekspert so'rovi orqali aniqlashtirish hamda uni hududlarda kichik biznesni qo'llab-quvvatlash dasturlarini shakllantirish amaliyotiga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 8-avgustdagi PF-127-son Farmoni. «Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida».
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-noyabrdagi PF-193-son Farmoni. «Kichik va o'rta biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida».

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 14-sentabrdagi PQ-306-son Qarori. «Kichik biznesni rivojlantirishni moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida».
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 20-yanvardagi 37-son Qarori. «"Kichik biznesni uzluksiz qo'llab-quvvatlash" kompleks dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida».
5. Schumpeter J.A. The Theory of Economic Development. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.
6. Birch D.L. Job Creation in America: How Our Smallest Companies Put the Most People to Work. — New York: Free Press, 1987.
7. OECD. OECD SME and Entrepreneurship Outlook. — Paris: OECD Publishing, 2023.
8. World Bank Group. Business Ready (B-READY) 2024 Report. — Washington, D.C.: World Bank, 2024.
9. Porter M.E. The Competitive Advantage of Nations. — New York: Free Press, 1990.
10. Granberg A.G. Osnovy regionalnoy ekonomiki. — Moskva: GU VShE, 2004.
11. Saaty T.L., Vargas L.G. Models, Methods, Concepts and Applications of the Analytic Hierarchy Process. 2nd ed. — New York: Springer, 2012.
12. OECD, JRC — European Commission. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide. — Paris: OECD Publishing, 2008.
13. Vahobov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Raximov A. Mintaqaviy iqtisodiyot va hududiy rivojlanish. — Toshkent: Universitet, 2018.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.